

181; 22. Бантыш-Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше Унии. - Вильна, 1866. - С. 175-181; Його ж. Обзор внешних сношений России (по 1800 год): В 4 ч. - М., 1897. - Ч. 3. - С. 222, 223; 23. Соловьев С.М. Вказана праця. - Т. 18. - С. 409, 415, 418; 24. Бантыш-Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше Унии. - Вильна, 1866. - С. 183; 25. Соловьев С.М. Вказана праця. - Т. 18. - С.417; Шеретюк В.М. Православна церква Правобережної України в контексті політичних відносин Росії і Речі Посполитої кінця XVII – XVIII століття.// Дис. канд. істор. наук. - К., 2002. - С. 57; Бантыш-Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше Унии. - Вильна, 1866. - С. 185-186; 26. Гуржій О.І. Гетьманська влада в Українській козацькій державі першої чверті XVIII ст. (на прикладі діяльності І. Скоропадського). Дис... д-ра. істор. наук: - К., 1999. - С. 160-161; 27. Рункевич С.Г. История русской церкви под управлением Святейшего Синода (1721 - 1725). - СПб., 1900. - Т. 1. - С. 36-37; Іларіон Митрополит. Українська церква. - Вінніпег, 1982. - С. 239, 243; 28. Беднов В.А. Вказана праця. - С. 374; Архив Юго-Западной России. - Ч. 1. - Т. 4. - С. 403.; Чистович И.А. Диссидентский вопрос в Польше в первой половине XVIII ст. - СПб., 1880. - С. 14, 15-19.

А. М. Домаш

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ СУПЕРЕЧНОСТІ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ЕТНОПОЛІТИЧНУ СИТУАЦІЮ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (ПЕРША ТРЕТИНА XIX СТ.)

В умовах розбудови Української національної держави набула актуальності проблема суперечностей та конфліктів українського народу з польським. Важливо у зв'язку з цим простежити першопочатки цих суперечностей, які часто-густо впливали на етнополітичну ситуацію у тому чи іншому регіоні.

Питання конфліктів знайшло своє відображення в різних сферах науки, зокрема в соціології, конфліктології, етностатистичному вивченні. Фахівці-гуманітарії, спираючись на ґрунтовний методологічний інструментарій, досліджують проблему конфлікту в її динаміці та багатоваріантності виявів.

На сьогодні вже створена досить вагома теоретична база для того, щоб з'ясовувати українсько-польські конфлікти у власне науковій площині. Автора статті цікавить історична практика цього явища, в умовах якої мало місце протистояння між польським та українським народами.

В історичній науці існує певний масив теоретичних праць, присвячених витокам та різним аспектам українсько-польського протистояння у XV-XVIII століттях. У них в основному розглядаються проблеми державотворення та націостворення як в межах України, так і щодо конкретного її регіону. Враховуються також суперечності, які мали місце раніше, та по-новому виявляли себе в умовах відсутності державності як в польського, так і в українського народів. Серед вчених, праці яких мають відношення до теми, варто згадати: О. Гуржія, В. Смолія, В. Степанкова. Так, В. Смолій і В. Степанков дають аналіз колоніального режиму Польщі, який намагався звести нанівець традиції державотворення у Правобережній Україні в другій половині XVII-XVIII століть, опосередковано вказуючи на довготривалість конфлікту¹. В іншому своєму дослідженні В. Смолій звертає увагу на не менш важливий аспект – формування української нації та вплив на неї з-поміж інших елементів польського, дії якого на націотворчі потуги українців містили конфліктогенний потенціал².

Суперечності існували в різних сферах: етнополітичній, релігійній, соціальній, культурній. Це також було предметом наукових пошуків вчених, котрі звертали увагу на регіон Правобережної України як на такий, що в силу геополітичних особливостей цікавив і польську, і російську сторони. Вони не рахувалися зі стороною українською, що була з погляду тогочасних інтелектуалів історично неспроможною. Так, І. Кривошея констатує той факт, що такий регіон Правобережної України як Уманщина відігравав провідну роль не лише в розгортанні, але і в поглибленні українсько-польських суперечностей в етнополітичній, релігійній, соціальній сферах у кінці XVIII - першій половині XIX століть³. Особливостям боротьби польського народу за відродження власної державності в 30-50-х роках XIX століття на теренах Правобережжя та ролі українців у польському національно-визвольному русі присвячена праця Л. Іванової⁴.

Обидва фахівці вказують на суперечності, що існували в умовах відсутності

.....
державності як у польського, так і в українського народів. Це до певної міри ставить їх в рівні історичні умови, хоча польський національно-визвольний рух постійно використовував українців для досягнення своїх політичних цілей.

Суспільно-політичне становище селян Правобережної України на межі XVIII-XIX століть та поміщицькі землеволодіння у правовому полі Російської імперії цього періоду досліджують А. Філінюк, О. Гордуновський. Вони відслідковують не лише тенденції еволюції селянства, але і відстежують вплив російської сторони на перебіг україно-польських суперечностей. Росіяни, як відомо, утверджували тут свою присутність через зміцнення соціальної бази. Це досяглося завдяки проведенню політики протекціонізму щодо власне російського поміщицтва⁵.

Проаналізовані праці доводять наявність суперечностей у сфері суспільних та етнополітичних відносин. Однак, при вивченні цієї проблематики, на думку автора, бракує усталеної теоретичної схеми, використання якої дозволило б більш ґрунтовно дослідити не лише суперечності, але й етнополітичну ситуацію в правобережному регіоні України першої третини XIX століття.

Сучасні українські вчені (С. Мітряєв, О. Кривицька), спираючись на теорію соціальних конфліктів, намагаються “накласти” теорію конфлікту на суто історичне минуле нашого народу, визначивши чинники ризику етнонаціональних конфліктів та вектори етноконфліктного потенціалу України. Вони намагаються з’ясувати умови, за яких конфлікти є реальними, а відтак і визначають етнополітичну ситуацію в певному регіоні⁶.

Підсумовуючи огляд історіографії з пропонованої теми, автор вважає за необхідне констатувати наступне: по-перше, ця наукова проблематика знайшла певне висвітлення у монографіях і періодичних фахових виданнях; по-друге, для більш глибокого і всеохоплюючого дослідження україно-польських суперечностей та етнополітичної ситуації першої третини XIX століття бракує нового теоретичного підґрунтя.

Мета даної публікації полягає в тому, щоб, застосувавши теоретичну модель сучасних вчених, розкрити не лише сутність суперечностей між українським і польським народами, але й показати їхній вплив на етнополітичну ситуацію в першій третині XIX століття. Йдеться про процеси, що відбувалися на території Правобережної України.

Насамперед, відзначимо, що етнополітична ситуація складалася в результаті дії цілого ряду чинників. Вони визначали не лише ризик конфлікту, а й за його наявності викристалізовували напрямки його протікання. Такими чинниками є, по-перше, етнічна строкатість, тобто існування в обмеженому географічному просторі народів з різним менталітетом та культурно-лінгвістичними відмінностями; по-друге, обтяженість історичної спадщини згадками про війни та дискримінації, точніше наявність історичної пам’яті в того чи іншого народу; по-третє, поява у середовищі певної етнічної спільноти політичних лідерів, рухів, що здатні вести боротьбу проти існуючого статусу кво.

Та, перш за все варто, було б виокремити детонуючі події, які і призвели до появи суперечностей, а відтак лягли в основу багатовікового конфлікту.

Історія розвитку будь-якої держави, у тому числі і нашої, несе в собі етноконфліктний потенціал, причини виникнення якого приховуються у глибині минулого. Що стосується першої половини завдання, то варто відзначити, що процеси державотворення, які відбувалися на Правобережній Україні, мали конфліктогенний потенціал. Цей потенціал має тривалу історію свого виникнення, але досить інтенсивно почав себе реалізовувати з того моменту, коли польська влада ініціювала експансію на українські землі в кінці XIV століття. Польське проникнення кардинально відрізнялося від литовського. Коронний уряд з самого початку намагався перетворити регіон на свою провінцію, нав’язати власне право та адміністративну систему, витіснити православ’я шляхом утвердження католицизму. Тотальне окатоличення та полонізація зумовлювали загострення релігійних, соціальних та етнічних стосунків. Проголошення Речі Посполитої 1 липня 1569 року означало подальше посилення соціально-економічного та національно-релігійного гноблення українського люду⁷.

Середина XIV століття ознаменувалася початком розпаду Золотої Орди. У 1449 році від неї відділився кримський улус і утворив нову державу - Кримське ханство. Але новостворена кримсько-татарська держава в 1478 році стає васалом Турецької імперії і під її зверхністю здійснює агресивну політику стосовно українських земель⁸.

Давалося взнаки і посилення ролі Московської держави в її боротьбі з Литвою за право бути центром "збирання земель Русі" протягом 1480-1569 років⁹.

Отже, відбулися значні геополітичні зміни в Східній Європі, і спричинені вони були появою нових державних утворень та їхнім прагненням отримати першість у цьому ж регіоні.

Ряд сучасних вчених, зокрема М. Шепелев, схильні ототожнювати ці зміни з так званою "геополітичною революцією", яка відбулася в XV - XVII століттях і яка також знайшла своє відображення в Східній Європі у вигляді воєнно-політичного протистояння Речі Посполитої, Московської держави та Турецької імперії¹⁰.

У таких умовах українські землі ставали епіцентром цього протистояння. Щоб врятуватися від середньовічного етно- і геноциду, населення змушене було давати "відповідь" на "виклик" часу. Так формувалися передумови для виникнення феномену українського козацтва, який став результатом впливу різних чинників (економічних - прикріплення селян до землі та запровадження обов'язкового відробітку, що спричинило втечі населення на не до кінця освоєні території Середнього Подніпров'я; воєнно-політичних - боротьба з кримсько-турецькою небезпекою в умовах проживання на теренах Середнього Подніпров'я, культурно-релігійних - захист духовних надбань та захист православної ідентичності від польської католізації).

Результатом неймовірних військових, політичних потуг українського народу, складних етносоціальних та культурних процесів у тогочасному суспільстві стало виникнення та існування козацької ранньомодерної нації. Але неспроможність закріпити досягнення визвольної боротьби знову поставило українців на межу фізичного винищення, особливо після укладання Вічного миру 1686 року.

Протягом вищезначеного часу польський чинник мав вирішальний вплив на долю українців. Лише в новий час їхні землі в цілком іншій політичній конфігурації вийшли на історичну арену. Поділи Польщі (1772, 1793, 1795 років) мали катастрофічні наслідки для Речі Посполитої - вона була розділена між Австро-Угорщиною, Російською імперією та Прусією. Разом з нею були поділені і українські землі.

Зникнення польської держави та поширення російських впливів на територію Правобережжя активізувало національно-визвольний рух польського та українського народів, особливо помітно в першій третині XIX століття. Спільним ворогом українців і поляків у таких умовах був російський уряд, але об'єднати визвольні потуги двох народів не завжди вдавалося. Нагадувала про себе переобтяжена згадками про війни і дискримінації історична спадщина (історична пам'ять).

Тепер щодо другої половини питання. Йдеться про наявність чинників конфліктності в конкретній країні (регіоні) в певний період часу. До таких чинників, на думку С. Мітряєва, належать: геополітичне розташування етнічного регіону, економічне підґрунтя етнополітичної ситуації, культурно-історична ідентичність національної групи, рівень політичної активності мешканців в ареалі¹¹.

Спробуємо "накласти" теоретичну модель С. Мітряєва і розкрити особливості відповідності цих чинників історичній реальності в Правобережній Україні в першій третині XIX століття.

Геополітичне розташування етнічного ареалу відіграє одну з провідних ролей в аналізі ризику національних конфліктів. Ризик конфліктності на Правобережжі був історично обумовлений. У 1569 році внаслідок укладання Люблінської унії цей регіон переходить з-під литовської влади під польську зверхність. У другій половині XVI – на початку XVIII століття Правобережжя стало територією запеклих і кривавих польсько-україно-російсько-турецьких воєн.

Значні втрати та припинення існування польської держави в результаті її поділів змусило польських магнатів розпочати колонізацію цього регіону, який у результаті другого поділу Польщі перейшов до Російської імперії. Уряд Росії намагався скасувати основні права і привілеї польських землевласників. Але водночас він змушений був іти на компроміс, визнаючи соціальне і культурне домінування польського дворянства. Адміністративний і військовий контроль російські можновладці залишили за собою. Аж до польського повстання 1830-1831 років ці території перебували під польським політичним і культурним впливом. Польський елемент домінував на території Правобережжя, перебуваючи у виразній меншості (5%) серед місцевого населення. Наплив же росіян на територію Правобережжя став масовим після придушення польського повстання. Він мав сприяти закріпленню сильної російської присутності у цьому стратегічно важливому регіоні¹².

Отже, воєнно-політичне протистояння кінця XVIII століття (поділи Польщі), що його здійснили Австрія, Прусія, Росія, створило нову геополітичну реальність, яка впливала на регіон Правобережної України як на такий, що був стратегічно важливим для Російської імперії та політично і культурно важливим для польського дворянства. Останнє не полишало надій стосовно відродження польської державності.

Таким чином, геополітичне розташування Правобережжя було до певної міри специфічним, оскільки призводило до поширення на його теренах російських, українських, польських політичних, культурних та ідеологічних впливів.

Тепер спробуємо розглянути економічні передумови конфлікту, вдаючись до схеми "центр – периферія".

Відвівши Правобережжю роль колонії і розмістивши в ньому численні війська, росіяни здійснювали апробовану в Лівобережній Україні інкорпораційну політику¹³. Посилювалася експлуатація селян, яка в умовах занепаду феодально-кріпосницької системи наражалася на протидію пригнічених народних мас, для яких не існувало різниці між російськими поміщиками і польською шляхтою. Нобілітація шляхетського стану Правобережної України до стану російського дворянства мала негативні соціально-матеріальні наслідки для українського простолюду¹⁴.

Поміщики Правобережної України категорично виступали проти найменших обмежень феодальних привілеїв, і це призводило до антипольських виступів селян, що переросли в антиповстанські рухи 1830-1831 років. Це трапилось саме тоді, коли зазнало поразки польське повстання¹⁵. Польське шляхетство розцінювалося українськими селянами як союзник російських поміщиків.

Наступним чинником ризику ймовірної появи конфлікту була релігійна відмінність. Сутність її зводилася до особливостей релігійного культу та віровчення, здатність до віротерпимості одного етносу стосовно іншого на певній території.

Історія Правобережної України XVIII століття – це історія тривалого, інколи дуже жорстокого протистояння українських православних традицій наростаючій польсько-католицькій експансії. Посилення польського впливу на Правобережжі у XVIII столітті означало створення такого ідеологічно-духовного режиму, який би сприяв більшій колонізації та унізації православної спільноти. В 1717 році на польському сеймі було розглянуто проект знищення православ'я шляхом запровадження обмежень прав його віруючих у галузі освіти та позбавлення доступу останніх до державних посад.

У цей же час польський уряд взяв курс на покращення стосунків між уніатською і католицькою церквами в Україні. Після Замостського собору (1720 року) уніатська церква зазнавала дедалі більшого впливу латинського обряду. Наступ греко-католиків на традиційну православну віру українців призвів до активної протидії, що знайшла свій вияв, зокрема, у повстанні 1768-1769 років. Воно охопило всю Правобережну Україну. Ідеологією повстанців було православ'я¹⁶.

Зрозуміло, що релігійний конфлікт на теренах досліджуваного регіону мав історичні передумови своєї появи.

У першій третині XIX століття під впливом просвітительських ідеалів починають

поширюватися ідеї стосовно рівності віросповідань та терпимості до православних.

Релігійне суперництво в цей час набувало латентного характеру. Воно досягалося шляхом пропагування рівності віросповідання та терпимості поляків до православної віри, до якої належала більшість мешканців Правобережжя. Тертя на релігійному ґрунті поступалося за ступенем активності суперечкам на соціально-побутовому ґрунті з елементами конфронтаційної поведінки, що виливалося в масовий селянський спротив.

Польську шляхту не цікавили думки українського населення щодо вирішення їхньої долі. Взагалі прагнення вітчизняної інтелігенції відродити культуру та літературну мову польська шляхта вважала “непотрібними забаганками”, а питання про політичну самостійність вона розглядала як “дику фантазію” гарячих голів¹⁷.

Саме це і вказувало на реальне існування конфлікту, який в межах даного чинника мав трагічне історичне підґрунтя. Просвітительські ідеали польської інтелігенції, які виношувала польська шляхта, мали вибіркового характер і не стосувалися українського, білоруського та литовського народів. Така ідеологія, базована на подвійних стандартах, мала різне застосування стосовно того чи іншого народу.

Наступним чинником ризику конфлікту варто вважати рівень політичної активності пригніченого етносу на певній території. Він себе виявляє через наявність у пригніченого етносу громадських організацій та різних форм політичного самовираження, що є складовою частиною визвольного руху цього етносу.

У нашому випадку на території Правобережжя у першій третині XIX століття одночасно існували і боролися за різну мету польський і український рухи. Останній був менш організований або точніше такий, який щойно започаткувався і набував форми мовно-культурного відродження, боротьби за ствердження українського народу як окремішнього, самобутнього, історично спроможного.

На цьому ґрунті виникало протистояння між більш сформованим польським рухом та менш організованим українським. Польський народ, незважаючи на припинення державності, мав високий рівень розвитку самосвідомості. Втрата державності не змогла пригальмувати поступального історичного самоствердження, яке виявилось в формуванні модерної нації. Український же народ, попри відносну сформованість етносоціальної свідомості, не міг поки що вийти за межі мовно-культурного відродження. І саме таке “випередження” етнополітичного розвитку польським народом вступало в суперечку з народом українським, який наразі не міг виявити свій цілісний ідеал нації.

Отже, усі вище означені чинники ризику конфлікту ствердно вказують на теоретичну ймовірність виникнення будь-яких конфліктів взагалі та на сам факт наявності суперечностей між польським та українським народами в умовах існування складної історичної спадщини.

Нагадаємо, що стосунки між польським та українським народами здавна характеризувалися наявністю конфліктогенного потенціалу. Детонуючі події, які спровокували подальшу ескалацію конфлікту, слід шукати тоді, коли розпочалося польське проникнення на територію України. Ствердно проконстатуємо і той факт, що конфлікти були різновекторними, точніше такими, що мали широкий спектр свого вияву (територіальні утиски, соціальне та етнорелігійне гноблення тощо). Все це призвело до рішучого спротиву з українського боку в окремі періоди історії. І це розцінювалося поляками як вияв непокори “гарячих голів”, які своїми гаслами, промовами, діями наражалися на конфлікт. І таке протистояння, як ми вже з’ясували, справляло неоднозначний вплив на етнополітичну ситуацію в першій третині XIX століття. Але воно вже не виявлялося у тих крайніх формах, якими позначалися часи Національно-визвольної революції чи Коліївщини. Конфлікт відбувався в умовах появи паростків модерної нації у польського та, з певним запізненням, в українського народів.

Таким чином, етнополітична ситуація в першій третині XIX століття на території Правобережної України визначалася тяжкою історичною спадщиною, яка часто-густо унеможливлювала порозуміння. Польська шляхта, в умовах тимчасової відсутності

державності, намагалася використати українців у боротьбі із спільним ворогом – Російською імперією. Остання послідовно здійснювала політику колонізації територій, що колись належали Речі Посполитій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Смолій В. Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII – XVIII ст.: Проблеми державотворення. – К., 1993. – С. 56; 2. Смолій В. Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1994. – С. 5; 3. Кривошея І., Кривошея В., Близнюк І. Уманщина в етнополітичній історії України (кінця XVIII – першої половини XIX ст.). – К., 1998 – С. 6-8; 4. Іванова Л. Україна в польському національно-визвольному русі в 30-50-х р.р. XIX ст. – К., 1998 – С. 5; 5. Філінюк А. Суспільно-політичне становище селян Правобережної України межі XVIII – XIX ст. // Етнічна історія народів Європи.- 2001.- № 10.- С. 51-55; Гордуновський О. Поміщицьке землеволодіння на Правобережній Україні у правовому полі Російської імперії (кінця XVIII – початку XIX ст.) // Історія України. – 1999 - № 35 – С. 5; 6. Кривицька О. Вектори етноконфліктного потенціалу України // Нова політика. – 2001 - № 1 – С. 56-59; Мітрянєв С. Міжнародні аспекти консолідації українського суспільства – К., 2001. – С. 10; 7. Бойко О. Історія України. – К., 2002. – С.108; 9. Панашенко В. Кримське ханство у XV – XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1980. - № 9. – С. 59-67; 9. Чабан А. Середнє Подніпров'я. В 2-х кн. – Черкаси, 1999. – Кн. 2 – С. 39-40; 10. Шепелев М. Геополітична революція кінця XV – середини XVII ст.: природа, закономірності та світове значення // Нова політика. – 1997 - № 6 – С. 23-27; 11. Мітрянєв С. І. Вказана праця. – С.10; 12. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К., 1996. – С. 19; 13. Гордуновський О. Вказана праця. – С. 5; 14. Кривошея І., Кривошея В., Близнюк І. Вказана праця. – С. 45; 15. Іванова Л. Г. Вказана праця. – С. 6; 16. Кривошея І., Кривошея В., Близнюк І. Вказана праця. – С. 6-7; 17. Іванова Л. Вказана праця – С. 4-5.

Т.В.Кузнець

ПРАВОСЛАВНИЙ КЛІР УМАНЩИНИ В СЕРЕДИНІ XIX СТ.

Для вивчення загальних історичних процесів, і в тім числі регіональних, велике значення мають статистичні джерела. Найпомітніше місце серед них має демографічна статистика. Саме введення до наукового обігу даних демографічної статистики сприятиме поширенню антропоцентризму історичних досліджень, тобто виправленню тривалого перекосу в бік вивчення політичної і соціально-економічної історії і олюдненню історичної минувшини. Чи не найбільше можливостей для цього мають регіональні дослідження, в яких можлива надмірна деталізація, унаочнення і увиразнення місця суспільних груп станів та окремих категорій населення в перебігу історичного процесу. Одним із таких суспільних станів середини XIX ст. було православне духовенство, що складало духовну еліту тогочасного суспільства. Визначенню його місця та суспільної ваги сприяють і історико-статистичні дослідження.

Дослідження проблем церковної історії стають одним із пріоритетних напрямків регіональних досліджень. Краєзнавчі програми одним із основних розділів називають “церковне краєзнавство і його місце в дослідженні рідного краю”¹. Встановлення чисельності духовенства, з’ясування його вікового складу, освітнього рівня тощо є важливим завданням регіональної історії. Останнім часом активно почали з’являтися дослідження різних аспектів церковної історії. Серед новітньої історіографії привертають увагу роботи Ю.В.Коптюха², В.Г.Меші³, Ю.В.Хитровської⁴, в яких досліджуються проблеми землеволодіння православного кліру, його ставлення до римо-католицької церкви, участь у польському національно-визвольному русі в середині XIX століття. Регіональний аспект церковної історії другої половини XIX ст. розглядав А.А.Непомнящий⁵. Однак ці та інші дослідження підготовлені на загальноісторичних джерелах і не вичерпують всієї глибини проблеми. Недослідженим ще залишається потужний пласт джерельного матеріалу, а регіональний зріз церковної історії Уманщини тільки починає вивчатися.

Метою даної наукової розвідки є аналіз таких даних демографічної статистики як матеріали ревізій, що здійснювалися російським урядом у XVIII- першій половині XIX ст. В Наддніпрянській Україні з 1719 по 1858 рік було проведено десять ревізій населення. Мета їх